

PRETVARANJE BJELOVARA IZ VOJNIČKOGA U PRIVREDNO SREDIŠTE OD 1871. DO 1910. GODINE

Sažetak

Bjelovar se poslije razvojačenja 1871. godine ravnomjerno razvija sve do 1910., kada ima značajke modernoga, dobro razvijenoga privrednoga, trgovačkoga, industrijskoga i obrtnog središta čitave Bjelovarsko-križevačke županije. Za Bjelovar je bilo važno što je zadržao čak i značajke vojničkog središta izgradnjom kasarni, a uspio je privući i kapital i ljude koji su mu pomogli u razvoju.

Ključne riječi: Bjelovar, industrija, obrt, trgovina, politika, gospodarstvo.

Mnogo se toga zna o Bjelovaru, ali još više ne znamo, osobito o gospodarskom razvoju, iako upravo gospodarska kretanja uvjetuju politiku. Odlukom carice Marije Terezije 1756. godine grad je dobio vojne značajke pa je i razvoj školstva i djelovanje grada kao komuniteta bilo u funkciji njegova života kao vojnog grada. Razvojačenjem 1871. grad mijenja svoje značajke i postaje središte Bjelovarske, a 1886. i Bjelovarsko-križevačke županije, pri čemu je jačanje upravnih institucija građanskoga civilnog društva jačalo i gospodarske funkcije grada. Međutim, izostaju izvješća o tako dobrom djelovanju vojno-krajiškog sustava.¹

Mađari su Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. zadržali pravo da donose odluke o razvoju hrvatskoga gospodarstva te su i sva financijska sredstva bila u njihovu vlasništvu izuzev dogovorene svote koja je bila dovoljna samo za pokriće najnužnijih zemaljskih potreba. Upravo se stoga za vrijeme Hrvatsko-ugarske nagodbe od 1868. do 1918. sve gospodarske institucije u Hrvatskoj razvijaju uglavnom uz podršku domaćeg stanovništva i odozdo. Ono što nije podržala baza, to se u gospodarstvu i nije razvilo, ali čim bi neka realizacija prešla lokalne granice

¹ Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Atlas gradova, I, Bjelovar*, Bjelovar 2003. ; Vladimir STRUGAR, *Bjelovarsko-bilogorska županija*, Bjelovar, 1996; Stjepan BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985; Josip BUTURAC, *Povijesni počeci Bjelovara, Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 1990. 2; Vladimir STRUGAR, *Prilog poznavanju osnovnog školstva u Bjelovaru od postanka do 1914., Bjelovarski zbornik '89*, Bjelovar, 1989.

po veličini i značaju, nadležno bi ugarsko ministarstvo interveniralo i onemogućilo daljnji razvoj, osobito u gospodarstvu koje je pripadalo pod nadležnost ugarske vlade. Na taj je način čitava Hrvatska bila zakočena i onemogućena u slobodnom privrednom razvoju i tako je uglavnom dobila značajke mađarske kolonije za plasman njenih industrijskih proizvoda te zapošljavanje Mađara u financijskoj upravi i na željeznicama. To je poticalo samo razvoj trgovine, ali je kočilo razvoj drugih grana pa se nije normalno razvijao ni obrt jer odredbe Obrtnog zakona iz 1884. godine nisu bile prilagođene hrvatskim potrebama. Nešto su bolje prilike bile na bjelovarskom području 12. rujna 1894. godine, kada Bjelovar dobiva željezničku prugu do glavne državne mađarske pruge koja od 1873. vodi od Budimpešte do Rijeke, a 1898. godine, odnosno 21. siječnja 1901. godine, i priključak na Barcs preko Virovitice. To je ojačalo njegov proizvodni značaj, osobito nakon što je Bjelovar 1886. postao sjedište velike Bjelovarsko-križevačke županije.² Domaći ljudi, Bjelovarčani, oni koji su to područje smatrali domicilnim, žestoko su se borili da Bjelovar dobije to mnogostruko značenje i da taj položaj i zadrži. U tomu su i uspjeli do Prvoga svjetskog rata otvorivši grad suvremenim gospodarskim utjecajima i dajući mu, zahvaljujući poduzetnim i sposobnim ljudima, značajke političkoga, gospodarskoga i prosvjetnog središta čitave regije odnosno županije.

Dakle, od vojničkoga, preko trgovačkoga dolazi se u industrijsko i obrtno doba. To je razvoj Bjelovara od 1871. do 1914. godine, kada Prvi svjetski rat remeti već zacrtane putove i prisiljava Hrvatsku da traži rješenja preko seljačkog pokreta Stjepana Radića, ponovno zanemariivši ono što je učinjeno na gospodarskom planu do 1914. godine.

Traženje novog puta i prilagodba stanovništva Bjelovara robno-novčanim odnosima (1871. – 1883.). Grad Bjelovar kreira svoju politiku kao gradsko središte

Razvojačenje Vojne krajine u Hrvatskoj započelo je ukidanjem Varaždinske krajine i razvojačenjem Križevačke i Đurđevačke pukovnije. Učinjeno je to na zahtjev Mađara koji su vrlo nerado gledali na svojim južnim granicama jaku vojnu silu utaborenu u Bjelovaru prisjećajući se 1848. godine. Upravo se zbog toga nastojalo što prije i što više dati županiji i Bjelovaru nove sadržaje, dovesti što više građanskog stanovništva i prilagoditi grad životu u novim robno-novčanim uvjetima.

---

² Zanimljivo je da je tek 1912. izgrađen željeznički spoj Kloštar – Koprivnica, dakle prva horizontalna pruga kroz koprivničku Podravinu. Ministarstvo prometa u Budimpešti smatralo je da pruge treba graditi samo vertikalno prema Mađarskoj i tek je na prijelazu stoljeća započela izgradnja horizontalnih pruga uglavnom domaćim financijskim sredstvima, ali te pruge nisu imale značaj pruga prvog reda, lokalne pruge.

Razvojačenje je svečano proglasio povjerenik Bartolini na njemačkome i hrvatskom jeziku 1. kolovoza 1871. u vrijeme bana Kolomana Bedekovića-Komorskog. Bartolini je odmah proučio poreze i obračunavanje prihoda u Đurđevačkoj i Križevačkoj pukovniji te gradskom magistratu Bjelovar o tom odmah izvijestio Antuna Vakanovića koji je bio najveći financijski stručnjak Zemaljske vlade u Zagrebu u tom vremenu.³ Problema je bilo mnogo i prijelaz s vojnog sustava – u kojem se sve rješavalo u vojnim uredima – na građanski sustav u kojemu je trebalo uspostaviti upravnu, izvršnu i sudsku vlast uz istovremeno razvijanje privrede nije bio lagan. Ono malo proizvodnje koja je postojala u vrijeme vojnog komuniteta nije uspjelo preživjeti promjene. Grad je doduše imao sajamsku povelju od 1772., imao je i cehove, ali su oni zabranjeni Obrtnim zakonom od 1872. godine i to je jako pogodilo bjelovarske obrtnike koji nisu mogli uspješno konkurirati trgovačkoj robi koja je preko njemačkih, židovskih i srpskih trgovaca počela snažno i naglo prodirati u grad.⁴

Bjelovar je razvojačenje dočekaio potpuno nepripremljen. Grad više nije imao ni svilanu osnovanu 1785.godine⁵ pa je poticanje njegovanja svilarstva u županiji bilo neprihvatljivo modernim privrednicima koji su smatrali da će veću korist imati od izvoza stoke. Organiziranje obrtnika u Obrtnom zboru prepušteno je njihovoj dobroj volji pa zbor nije ni osnovan dok se obrtnici nisu snašli i ojačali u novim uvjetima poslovanja. No, Zemaljskoj vladi u Zagrebu bilo je važno da se na primjeru Bjelovara i Bjelovarske županije pokaže kako se područje Vojne krajine preorijentiralo na robno-novčano gospodarstvo te da se mogu naći sposobni poduzetnici koji će se uz odgovarajuće uvjete prilagoditi novom životu. Trebalo je razbiti otpor vojne birokracije, što je učinjeno na taj način da je većina tih žitelja, rodom iz toga kraja, ugrađena u novi upravni županijski i gradski sustav, pogotovo stoga što je Bjelovar zalaganjem bana Ivana Mažuranića uvršten 1874. godine u red kraljevskih i slobodnih gradova.⁶ No, iako je imao taj status, Bjelovar nije imao trgovačku tradiciju kao Koprivnica i Križevci koji su se nalazili na glavnoj državnoj mađarskoj pruzi koja je povezivala Mađarsku s Jadranskim morem te se u početku činilo da će se Bjelovar razvijati samo kao županijsko središte i da će imati velikih problema u svojem razvoju.

Međutim, Bjelovar je imao i svoje prednosti. Nije imao problema s poplavama s kojima se stalno borila Koprivnica. Očito su bečki vojni stručnjaci odlično odabrali

---

³ Alexander BUCZYNSKI, Organizacijski oblik vojnog komuniteta Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 4-5, Bjelovar, 1994.; 16.

⁴ Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*. Presjek kroz povijest sajмова i izložbi stoke, Bjelovar, 1999.

⁵ Juraj ŠUŠNJAK, Iz starih dana grada Bjelovara, *Nezavisnost*, 8, 19. I. 1907.

⁶ *Bjelovarsko-bilogorska županija*, Bjelovar, 1996., (ured. Vladimir Strugar), 47.

lokaciju Bjelovara između Drave i Save, u plodnom kraju koji je mogao davati sve što je trebalo za dobar život. Iz vremena Vojne krajine ostalo je u Bjelovaru mnogo velikih zgrada za smještaj škola, sudova i institucija građanskog društva. Bjelovar nasljeđuje škole iz vojnog sustava koje su se prilagodile novom vremenu. To se dogodilo u realnoj gimnaziji, pri čemu je zadržano tradicijsko usmjerenje na prirodoslovne znanosti, mjerništvo, crtanje i slično. U Bjelovaru se osniva i šegrtska škola, a vrlo rano su i djevojke uključene u školovanje, pa se gotovo može pratiti skrb Bjelovara za svoje nove kadrove više nego u drugim gradovima.⁷

U vojne zgrade smješteni su i uredi Đurđevačke i Križevačke imovne općine i tek je 1892. godine izgrađena moderna zgrada za obje imovne općine, identična zgradama Brodske imovne općine u Vinkovcima odnosno Petrovaradinskoj imovnoj općini u Mitrovici. U Bjelovaru je bilo i sjedište Državne šumarije, a s obzirom na veliko šumsko blago toga područja, odmah su se pojavili veliki šumarski poduzetnici jer je u to vrijeme zbog gradnje željezničkih pruga diljem Europe trebalo mnogo drva za željezničke pragove.⁸

Bila je velika sreća da je razvojačenje započelo u vrijeme banova iz sjeverozapadne Hrvatske, za vrijeme Levina Raucha i Kolomana Bedekovića, odnosno u vrijeme banova koji su iznikli ili živjeli na Rijeci i u Primorju, kakvi su bili banski namjesnik Antun Vakanović odnosno ban pučanin Ivan Mažuranić. Iako su svi oni osim Mažuranića bili narodnjački mađaroni i pristaše što jačeg povezivanja Hrvatske s Mađarskom, ipak su zamjetna njihova nastojanja da izgrade autonomni sustav Hrvatske u onim područjima koja im je dozvoljavala Hrvatsko-ugarska nagodba, pa su čak i prelazili te gabarite, što je možda i pridonijelo njihovu smjenjivanju. Nije slučajno da je upravo 1872. otvorena Bjelovarska štedionica i da je upravitelj tek stvorene županije Ivan Trnski odmah u bjelovarskoj Realnoj gimnaziji zamijenio njemački jezik hrvatskim jezikom, a podržao je i osnivanje Hrvatskoga pjevačkog društva "Dvojnice" u Bjelovaru, nakon što je bjelovarska Čitaonica dobila 1872. nova pravila, a ilirski pjesnik Ferdo Rusan uputio poziv građanstvu na učlanjenje

---

⁷ Pored osnovnoga vrlo se rano razvilo i srednje školstvo. Bjelovar je od 1824. imao matematičku školu u kojoj se stvarao kadar vojnih tehničkih stručnjaka, ali je taj kadar bio uključen i u velike hidrotehničke radove kojima je smanjena vodoplovnost u tom području i priveli su mnogo zemlje ratarskoj kulturi. Godine 1859. utemeljena je mala realka u kojoj se od 1872. predaje na hrvatskom jeziku. Ta je škola 1901. dobila novu zgradu i 1905. iz bjelovarske Realne gimnazije izašli su prvi maturanti. U Bjelovaru je 1886. otvorena i šegrtska škola. Godine 1897. otvorena je i privatna srpska konfesionalna škola, a od 1894. Bjelovar ima i državnu Stručnu školu za ženski ručni rad. (V. STRUGAR, *Bjelovarsko školstvo u 18. i 19. stoljeću*, *Bjelovarski zbornik* 4-5, str. 23-27).

⁸ Đurđevska imovna općina imala je još 1898. godine 2.528 kv. km šuma i 117.616 pravoužitnika, a Križevačka imovna općina ima 1342 kv. km šume i 49.290 pravoužitnika. (*Izvoještaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti Bjelovarsko-križevačke županije o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1898.*, Bjelovar 1899., 2.)

ističući da ona ima i gospodarski značaj.⁹ Trnski se, nažalost, nije uspio dugo održati na svom položaju. Promjene u Zagrebu imale su odraz i na promjene u Bjelovaru. Već 1872. Trnskog je zamijenio na velikoj županskoj stolici Robert pl. Oršić. No, Bjelovarčani su ostali privrženi samostalnim narodnjacima te su 1873. izabrali Ivana Mažuranića za saborskog zastupnika u Bjelovaru pomogavši mu tako u usponu do banske stolice 1873. godine, ali je i on pomogao gradu koji je već 1874. dobio status slobodnoga kraljevskog grada, što mu je osiguralo izvjesnu nezavisnost u razvoju u županijskom sustavu tadašnje Hrvatske. Godine 1878. za velikog župana imenovan je Lazar Davidović, kojega 1884. zamjenjuje Budislav Budisavljević Prijedorski, oba vojni časnici, što je donekle bilo u suprotnosti s time da banovi Nagodbe nisu više mogli biti časnici pa se tako trebalo postupiti i s velikim županima koji su trebali biti iskusni upravni činovnici. U Bjelovaru bivši vojni časnici u tom prijelaznom razdoblju obnašaju i dužnost gradonačelnika. Od 1871. do 1881. na čelu grada Bjelovara je vojni časnik Juraj Cuvaj.¹⁰ Na njegovo mjesto dolazi Andrija Radanović koji načelnikuje do 1886. godine, zatim na mjesto gradonačelnika sve do 1913. dolazi Sima Blažević, financijski stručnjak iz vremena Vojne krajine. Dugotrajnost bjelovarskih gradonačelnika poticala je radinost i proizvodnost te je omogućavala realizaciju.

Značajno je da se u Bjelovaru nije previše cijenilo podrijetlo jer nije bilo plemstva s posjedom kao u Hrvatskom zagorju. Prednost su imali najsposobniji upravnici i najuspješniji privrednici, a to je bilo ono za što su se zalagali još ilirci u vrijeme ilirskog preporoda. Velika narodnosna i vjerska šarolikost onemogućavala je Bjelovaru da skrene s tog puta i nije bilo važno odakle je tko došao i što je po podrijetlu, već što može ponuditi gradu. Sve je bilo podređeno redu i radu. Naslijeđeni organizirani sustav iz vremena Vojne krajine eliminirao je ili barem umanjio burne stranačke borbe koje su razdirale život ostalih gradova u Hrvatskoj. Tek početkom 20. stoljeća započele su žešće stranačke borbe i sukobi, a do tada je stanovništvo obavljalo svoje poslove u gradu i vojsci koja je u Bjelovaru bila stacionirana. Zbog vojnog garnizona u gradu se pored hrvatskoga jezika u upravi i školama često čuo i njemački, što je izazivalo kritike nekih narodnjaka.

Do 1972. sve su javne ustanove u Bjelovaru bile državne i vojničke i odjednom je trebala brza prilagodba. Na vojničku poslušnost nadovezale su se nove ideje koje su zahvatile cijelu Monarhiju pa Hrvatska od 1871. do 1883. nije bila iznimka. Započela su proučavanja područja u Bjelovarskoj županiji s obzirom na stanovništvo, prometnice, rudno i šumsko blago. Tražila su se najoptimalnija rješenja i očuvano

---

⁹ Ferdo Rusan umro je u Bjelovaru 2. svibnja 1879. te je u Bjelovaru i pokopan. (Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ferdo Rusan. Život i djelo (1810.-1879.), Samobor, 2004., str. 126)

¹⁰ Juraj Cuvaj otac je bana Slavka Cuvaja i školskog pisca Antuna Cuvaja. Imao je pridjevnik Carevdarski, iako je bio rodom iz okolice Bjelovara.

je vrlo mnogo programa, planova i prijedloga u izvješćima gradske uprave višim vlastima. Brzo razvojačenje usmjerilo je sve potencijalne snage prema novim mogućnostima, tj. prema shvaćanju da Bjelovar treba postati multigravitacijsko središte šireg prostora. Zamišljen je kao upravno, gospodarsko, sudsko i prosvjetno središte Bjelovarske, a kada se to pokazalo mogućim, i šire Bjelovarsko-križevačke županije od 1886. godine.

Razvojačenje Vojne krajine započelo je upravo s Varaždinskom krajinom sa središtem u Bjelovaru. Grad je bio lijepo i pravilno izgrađen i ubrzo su građani postali svjesni svoga lijepog županijskog središta. Bjelovar je privlačio i došljake iz drugih pukovnija koje su još do 1883. bile u vojnom sustavu. Svojim velikim mogućnostima Bjelovar privlači i poduzetnike iz provincijala, tj. građanskog dijela Hrvatske koji traže mogućnosti plasiranja svog kapitala, a osobito je privlačan smještaj Đurđevačke i Križevačke imovne općine te središte državnih šuma u Bjelovaru, jer je to vrijeme intenzivne eksploatacije dostupne šumske mase i vrijeme velikih zarada na račun izvoza i preradbe drva. Bjelovarski pokus, jer tako možemo nazvati područje koje je prvo izuzeto iz vojne vlasti Vojne krajine, otvoren je najsposobnijima da iskoriste zakonodavstvo koje je omogućilo Mađarskoj da se razvije više od cislajtanskog dijela Monarhije. Praktična primjena mađarskih gospodarskih zakona i jaka podrška Zemaljske vlade, kojoj je na čelu do 1879. bio ban Ivan Mažuranić, dali su pozitivnih rezultata čitavoj Bjelovarskoj županiji, a osobito Bjelovaru koji doživljava nezapamćen polet u prvih deset godina nakon razvojačenja. Taj kraj Hrvatske postaje među najnaprednijima. Spojena je vojna struktura s građanskom odnosno, bolje reći, vojna elita postala je građanska elita Bjelovara, a pored toga pojavljuju se mnogi Židovi koji su 1873. u Hrvatskom saboru dobili potpunu ravnopravnost s ostalim žiteljima Hrvatske i Slavonije noseći sa sobom kapital i financijsko iskustvo iz privredno razvijenije Mađarske. Bjelovar, neopterećen feudalizmom kako je to bilo u Hrvatskom zagorju odnosno Križevcima, napreduje brzo i snažno i kao grad i kao županijsko središte postaje mjesto gdje se moglo obogatiti i dobro živjeti, premda je slaba prometna nepovezanost grada otežavala izvoz poljoprivrednih i uvoz industrijskih proizvoda. Iz Bjelovara se kočijom stizalo do Križevaca, a zatim se koristio vlak za Budimpeštu, kako se zvao od 1873. spojeni grad od Budima i Pešte. Bjelovar je prihvatio stvarnost da se Hrvatska i Slavonija nalazi u ugarskom dijelu Monarhije i nastojao je iskoristiti prednost koju mu je davalo županijsko središte. Bjelovaru nikada nisu odbijane molbe za otvaranje tvornica te je na jedan način tretiran jednako kao i mađarski županijski gradovi koji su se uspješno razvijali. Stoga se pravaši u Bjelovaru nisu mogli ukorijeniti pa ih gotovo u samom gradu i nema.

Godine 1872. osnovana je Bjelovarska štediona d.d. Zbog relativno slabog kapitala Bjelovar još nema više tvornica, ali 1879. u Bjelovaru je već bilo 207 obrtnika i 27

trgovaca. Vrlo je značajno osnivanje Prvoga hrvatskoga dioničkog društva za promet i preradu sirovina u kući majora Opačića, koje se bavi raznolikim djelatnostima, a osnovano je kao prvo dioničko društvo Bjelovara. Trguje pokućstvom, ali ima i veliko skladište poljoprivrednih strojeva na početku 20. stoljeća. U samom početku osniva pilanu i paromlin kao dvije najpotrebnije industrije u Bjelovaru, a otvara i rudnik ugljena u Trojstvu.¹¹ Uspjelo objedinjavanje sitnog kapitala tog dioničkog tvrtki osiguravaju dug život.¹² Intenzivna eksploatacija i izvoz drva iz šuma uz Dravu uskoro je dovelo do nestašice drva pa se upravo na ovom području počela pridavati velika pozornost uzgoju šuma, a za to je odredbe donijela još carica Marija Terezija. Bjelovarski šumar Josip Ettinger započinje 1873. u vrtu Đurđevačke imovne općine uzgajati šumske sadnice za sistematsko pošumljavanje, a osnovao je i voćni rasadnik.

Sretno razdoblje završeno je odlaskom bana Ivana Mažuranića s banske stolice. Započinje vrijeme destabilizacije i pojavljuju se prvi veći otpori mađarskoj financijskoj dominaciji i gospodarskoj kontroli. Kršenje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe zasnovano je na težnji Mađara da što bolje i što brže uredi svoju prijestolnicu i obale Dunava pa se škrtari na Hrvatskoj i uočava se sve veće zaostajanje Hrvatske za područjima uže Mađarske. Na području Bjelovarske županije te razlike nisu previše uočljive pa se taj kraj smatrao najnaprednijim dijelom Hrvatske.

U tom vremenu Mađari jačaju svoje gospodarske pozicije i u Hrvatskoj tražeći da se posluje na gospodarskom planu u Hrvatskoj i Slavoniji jednako kao u Mađarskoj. No, već je Obrtni zakon od 1872. pokazao da se obrtništvo i privreda ne mogu unificirati za šire područje i da treba uvažiti posebnosti regija odnosno pokrajina. Po Obrtnom zakonskom članku XVII:1884 trebalo je provoditi obrtne i trgovačke upisnike, ali je trebalo čekati čak tri godine da se to započne.

Vrlo nemiran politički život Hrvatske i Slavonije nakon odlaska bana Ivana Mažuranića, neuspjelo vladanje Ladislava Pejačevića i bune koje su nastale zbog ubiranja poreza i mađarskih grbova na financijskim ustanovama dovode na bansku stolicu, nakon kraćega Rambergova komesarijata, Khuena Héderváryja. Njegov glavni zadatak trebao je biti pacificiranje Hrvatske i što bolje uklapanje Hrvatske i Slavonije u mađarski sustav. Međutim, prve tri godine banovanja mladog bana protekle su u žestokom sukobljavanju u Hrvatskom saboru. Stoga je ban odlučio reorganizirati izborni sustav i područja županija i osigurati si sigurnu vladavinu bez

---

¹¹ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (do Prvoga svjetskog rata)*, dok. disertacija, Zagreb, 1987, str. 256. Prema S. BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar*, Bjelovar, 1985., str. 20-23.

¹² Prvo bjelovarsko trgovačko d.d. prodavalo je krajem 1910. i pokućstvo proizvedeno u mitrovačkoj kaznionici. (Nezavisnost, 1, 3. XII. 1910.) Očito da je trgovina zasnivana na suradnji s Brodskom imovnom općinom koja je dala gradu kredit od 100.000 kruna za izgradnju moderne kaznionice.

opozicije. To je postigao na taj način da je maknuo najradikalnije političare s njihovih pozicija, ali isto je tako postupio i sa županijama. Poslušnoj i odanoj Bjelovarskoj županiji pripojio je 1886. godine veći dio Križevačke županije te su Križevci prestali biti županijsko središte, iako su to bili stoljećima.¹³ U sastav Bjelovarsko-križevačke županije ušli su i Koprivnica i Đurđevac te je tada uredbama županijska vlast mogla regulirati razvoj gospodarstva na širem području preferirajući, dakako, interese Bjelovara.

Od 1881. do 1886. gradonačelnik Bjelovara je Andrija Radanović. U to se vrijeme gotovo ništa nije dogodilo što bi bilo vrijedno spomena, barem prema našem današnjem saznanju i na osnovu istraženosti arhivskog materijala.

Bjelovar je bio model poslušnog grada u kojem se razvijaju trgovina, industrija, obrt i uslužne djelatnosti i koji se učvršćuje kao središte ujedinjene Bjelovarsko-križevačke županije (1886. – 1903)

Zakonom ob ustroju županija spojena je Bjelovarska županija s Križevačkom županijom te je tako Bjelovar 1886. postao središte velike županije od 5168 km, što je 11 % teritorija Hrvatske.¹⁴ Križevci više nisu županijsko središte za kaznu zbog svoje jake opozicije i protivljenja vladinoj politici. Za razliku od Križevaca, Bjelovar je nagrađen za svoju vjernost te izlazi iz prometne izolacije izgradnjom željezničke pruge 1894. godine. Međutim, ta se pruga priključuje na glavnu prugu Mađarska - Koprivnica – Zagreb – Rijeka u Križevcima, a ne u Zagrebu te na taj način potvrđuje da joj je cilj prije svega povezati što jače i što brže Bjelovar s Mađarskom, a ne s političkim središtem Zagrebom jer bi u tom slučaju pruga išla preko Gradeca.¹⁵ Tu je prugu gradilo židovsko dioničko društvo. Povezivanje s Mađarskom bio je prije svega zadatak i druge pruge koja je 1901. spojila Bjelovar s Podravskim Kloštrom odnosno s Viroviticom, odakle je postojala veza na Barcs na lijevoj obali Drave, premda je uskoro započela i izgradnja podravsko-dravske željezničke pruge desnom obalom Drave do Osijeka.¹⁶

---

¹³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.), Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 102.

¹⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća (do Prvog svjetskog rata)*, Zagreb, 1987., doktorska disertacija.

¹⁵ Za tu je prugu platila Županija 100.000 forinti i u tome je bio angažiran ministar za Hrvatsku, mađaron Josipović. (*Izvjestaj, za 1895., str. 16.*) Koncesiju za prugu Barcs – Koprivnica i priključak na Križevce imali su grof Szecseny i Janković, a ranije je to tražio Julije Jelačić, no županija je odbila financiranje izgradnje te pruge zbog nedostatka sredstava pa je ona izgrađena tek 1912. godine općinskim sredstvima. (Isto, 17).

¹⁶ Ivan BALTA, *Slavonsko-podravska železnica u razvoju Slavonske Podravine, Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2006., str. 63-82.

Bjelovar je nagrađen i time što je ojačao kao vojni grad. Glavni bjelovarski gradonačelnik u tom je vremenu Sima Blaževac koji je bio svjestan da je grad nastao kao vojničko središte u 18. stoljeću te da u gradu s jakom vojničkom tradicijom treba njegovati tu tradiciju. Radi toga je uredio do 1888. godine jednu kasarnu u kojoj su bile smještene četiri satnije, doseljene iz Broda na Savi, jer je uzdržavanje brodske tvrđave bilo preskupo. Međutim, ministar rata nije bio zadovoljan kapacitetom bjelovarske kasarne te je tražio izgradnju kasarne u kojoj bi se moglo smjestiti šest satnija. U potražnji za kreditom Blaževac je naišao na podršku Brodske imovne općine kojoj je skupština na čelu s Josipom Benakovićem 30. lipnja 1891. odobrila Bjelovaru zajam od 100.000 forinti.¹⁷ S dvije kasarne Bjelovar je ojačao kao potrošni centar, ali je opet dobio i neke značajke vojničkog grada, što je zadovoljavalo onaj društveni sloj koji je želio da Bjelovar postane i kadetsko središte, poput Karlovca.

Veliki župani Bjelovarsko-križevačke županije, a i gradonačelnik Blaževac, bili su mađarski poslušnici. Veliki je župan sve do 28. svibnja 1889. Budislav pl. Budisavljević Prijedorski, a podžupan Viktor pl. Uzorinac do smrti 1892., dok je Simo Blaževac s manjim prekidima gradonačelnik Bjelovara od 1886. do 1913. godine.¹⁸ Blaževac je bio mnogo godina predsjednik bjelovarske podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i zaslužan je za vrlo zamjetljivo sudjelovanje Bjelovara na jubilarnoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1891.¹⁹ Sve spomenute osobe bile su nekoć vojni časnici pa se može reći da je u Bjelovaru zbog nazočnosti časnika zadržano mnogo toga od tradicije kada je Bjelovar bio središte čitave Varaždinske vojne krajine.

Dakako, nakon 1891. morao je ponešto omekšati sustav koji je do tada ban provodio u Hrvatskoj. Godine 1891. za bjelovarsko-križevačkog velikog župana imenovan je Radoslav Rubido pl. Zichy, sin glasovite pjevačice Sidonije Erdödy, a podžupan je bio Teodor Georgijević koji je podržavao poduzetnike srpske narodnosti kao i njegov nasljednik Jovan Sekulić nakon 1900. godine. Isto je tako u tom vremenu Branko Cvijanović bio kotarski načelnik Bjelovara. U velikožupanijsku čast ustoličen je 11. siječnja 1894. dr. Milutin Kukuljević - Sakcinski koji je do tada služio u Bosni i

¹⁷ *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 38, 11. VII. 1891. - Zajam grada Bjelovara.

¹⁸ Simo Blaževac je posebnu pozornost davao kasarnama i sajmovima, dakle trgovini. Okružio se vrlo sposobnim ljudima, kakvi su bili Dragutin Stržić, Stevan Kosier, veterinar Vilim Otto Taussig i drugi. Uspio se održati na mjestu gradonačelnika 24 godine, iako je od 1910. imao problema s očima. Simina supruga Katarina bila je od 1894. do 1904. zajedno s Paulom Kukuljević Sakcinski članica uprave Gospojinskog dobrotvornog društva u Bjelovaru koje je pomagalo siromašnu djecu. Blažević je imao dvije kćeri, Mariju i Vlatku i sina Ivana koji je doktorirao 1921. u Brnu na povijesti konjarstva u Jugoslaviji. (*Nezavisnost*, 5, 27. XII. 1913.; V. STRUGAR, *Bjelovarsko-bilogorska županija*, n.dj., 51.)

¹⁹ Godine 1864. izložilo je u Zagrebu Julije Svoboda suho povrće, Sidonija Svoboda vezivo, a Ernest Svoboda uzorke za rezbariju. Na izložbi je 1891. sudjelovalo čak 26 bjelovarskih izlagača. (*Tjednik bjelovarsko-križevački*, 43, 15. VIII. 1891., 1-2.- Jubilarna izložba.)

Hercegovini. Kukuljević je bio sin poznatog povjesničara i ilirca Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, ali se rijetko na to pozivao kao i na činjenicu da je i njegov otac bio veliki župan Zagrebačke županije 1861. godine, kada je potvrđen od cara saborski zaključak 42. po kojem sporazum s Mađarima treba biti zasnovan na ravnopravnosti i poštovanju. Kukuljević se kao bjelovarsko-križevački župan nije politički mnogo izjašnjavao, ali je slijedio politiku Ivana Mažuranića. Tražio je točno pridržavanje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe iskorištavajući i želju Mađara da na svom graničnom području prema Hrvatskoj imaju mir. Stoga je podržavan gospodarski napredak Bjelovarsko-križevačke županije i prilično su se lako dobivale koncesije za osnutak privrednih poduzeća. Složnom suradnjom Hrvata i Srba Bjelovar privredno prosperira i ima svoje kulturno vijeće te gospodarskog izvjestitelja. Velik kapital dolazi u Bjelovar iz Đurđevca i Ferdinandovca, ali isto se tako zapaža interes bjelovarskih bogatih privrednika za ulaganja u pridravska područja, do tada potpuno izvan industrijskog interesa te se pojavljuju prvi mlinarski pogoni i drvna poduzeća i na tom području. No, najviše se osjeća borba za prestiž s Koprivnicom i Križevcima koji smatraju da zbog neprekinutog kontinuiteta njihove povijesti od predturskih vremena, stojeći na braniku Hrvatske, trebaju imati prednost u razvoju u odnosu na Bjelovar koji je osnovan odlukom carice Marije Terezije nakon što je prestala turska opasnost.

Bjelovar postaje najjači upravni i prosvjetni centar, a to privlači i kapital i pogoduje razvoju privrede. Grad ima i razvijen bankarski sustav. Osim Bjelovarske štedionice, osnovane 1872. godine, djeluje i Županijska štedionica, osnovana 1895. godine, a iste godine osnovana je i Bjelovarska pomoćna zadruga i Štedno-pripomoćni zavod. Godine 1898. osnovana je Srpska kreditna zadruga, a 1901. Bjelovarska vjeresijska udruga.²⁰ U Bjelovaru je, dakle, bilo moguće lako doći do kredita, a pored toga kapital stvoren na tom području nastojalo se tu i zadržati te započinju nicati mnoga privredna poduzeća raznih veličina i zadaća. Bjelovarčanin inž. Armin Kraus bio je prvi zemaljski inspektor za kontrolu parnih kotlova u Zagrebu, a Bjelovarsko-križevačka županija 1892. imala je već 54 parna kotla dopremljena uglavnom iz tvornice Gamz, iz Budimpešte. Osim toga u Bjelovaru je na temelju zakonskoga članka XV: 1891. o podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti uređena 1892. Okružna blagajna banskom naredbom br. 15459 od 30. ožujka 1892., što znači da je Bjelovar apostrofiran kao radničko i socijalno središte čitave županije.²¹

²⁰ *Izveštaj za 1899.*, 67.

²¹ U početku se razmišljalo da bi okružna blagajna bila i u Križevcima, no od toga se odustalo. Zanimljivo je da je trošak za gospodarstvo u Koprivnici iznosio 1902. godine 52.622 kruna, u Bjelovaru 48.067, a u Križevcima samo 10.899 pa to ukazuje da je Koprivnici granični položaj na glavnoj pruzi omogućavao prilično uspješnu konkurenciju s Bjelovarom. Koprivnica je više od Bjelovara trošila i za svoju upravu. Koprivnica je trošila spomenute godine 58.439 kruna, Bjelovar 30.443, a Križevci 26.066 kruna. (*Izveštaj za 1902.*, str. 64.)

U tom se vremenu Bjelovar pretvorio u najsnažnije privredno središte čitavog područja. Već 1899. godine ima 196 obrtnika i 56 trgovina, 1901. ima 208 obrtnika, a trgovaca 60. Trgovci i obrtnici u Bjelovaru premašuju broj tih privrednika u Koprivnici i Križevcima, premda je odnos Bjelovara i Koprivnice povremeno bio u korist Koprivnice. Bjelovar postaje prvi grad u regiji.²² Sajmovi se održavaju po ustaljenom rasporedu i zanimljivo je da su se Bjelovarčani snažno oduprli 1895. želji Beča da se mjesečni sajam održava u srijedu ili četvrtak te su zadržali ponedjeljak kao svoj sajmeni dan. Sve do 1908. uspješno se odupiru premještanju sajma na prostor izvan grada smatrajući da će se to negativno odraziti na promet.²³ Bjelovar ima 1901. pet svratišta pa su trgovački putnici i oni koji su imali službenog posla u Bjelovaru imali dobar smještaj i odličnu kuhinju te dobru kapljicu, a vjerojatno i zabavu. Križevačka pivovara Katza skrbi za pivo, a Bjelovar ima i tri sodare jer se soda-voda mnogo koristila za špricer.

Županija se sve više industrijalizira usprkos nepovoljnim političkim prilikama i izostanku državne pomoći. Godine 1899. u županiji je 61 parni kotao, od kojih je 51 ugrađen u tvornice, a ostalo su bili strojevi za rad na poljima.²⁴ Bjelovar ima svoga stalnog gospodarskog izvjestitelja, bjelovarskog profesora Franju Josipa Zorka. Najvažnija je dionička tvrtka još uvijek "Prvo hrvatsko d.d. za prerađivanje sirovina koja podiže nove tvornice. Ta tvrtka dobiva i koncesiju za izgradnju pruge Bjelovar - Virovitica".²⁵ Imala je 1899. godine 111 namještenika i radnika.

Bjelovarsko područje postaje privlačno i drugima. Zagrebački industrijalac i predsjednik Trgovačko-obrtničke komore Grahor podiže veliku ciglanu u Novoseljanim, kraj Bjelovara – jer je naredbom od 14. ožujka 1892. godine bilo određeno da se krovovi pokrivaju crijepom pa je potražnja za crijepom bila velika. Druga Grahorova ciglana u Paulovcu proizvodi 1901. ciglu i crijep za željezničke stanice koje je gradila Mađarska državna željeznica, što je bio velik i siguran posao²⁶. U Bjelovaru je još 1888. godine izrađeno 2,500.000 cigala i crijepa koje se domaćem stanovništvu prodavalo uz pola cijene kako bi se gradile bolje kuće i prestali se krovovi pokrivati slamom, na što je vjerojatno utjecalo vojno tehničko osoblje koje je i nakon ukinuća Vojne krajine nastavilo živjeti na tom prostoru.²⁷ Parni strojevi i željeznica uvjetuju

---

²² Izvještaj za 1899., 67, Izvještaj za 1901., 114. U Križevcima su 1901. samo 24 trgovine.

²³ Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, Bjelovar, 1999., str. 45 i 51.

²⁴ *Izvještaj Upravnog odbora ... u g. 1899.*, str. 28.

²⁵ *Izvještaj Upravnog odbora i kr. županijske oblasti ... u g. 1898.*, - Zemaljska vlada u Zagrebu je to odobrila, br. 6558 od 29. X. 1897.

²⁶ *Izvještaj za 1901., Bjelovar 1902.*, str. 112.

²⁷ *Izvještaj o djelovanju upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke za g. 1887. i 1888.*, Križevci, 1889., str. 44., *Izvještaj za 1892.*, str. 81.

i otvaranje ugljenika kamenog ugljena u Mišulinovcu, u upravnoj općini Veliko Trojstvo. U Bjelovaru je osnovana i Tvornica za bojadisanje tkanina Josipa Werkleina koja 1902. prelazi u posjed Gustava Pollaka. Godine 1900. osnovana je i Sušiona cikorijske zagrebačke tvornice kavovina Hinka Francka, koja potiče sadnju cikorijske u okolici Bjelovara, u kojoj 1902. godine radi 86 radnika. Poznata je i tvornica octa Dragutina Laksara, šumara u Đurđevačkoj imovnoj općini, no nju kasnije preuzima Weklein koji ju 1904. prodaje Ljudevitu Altmannu. Na temelju zakona čl. XXIII:1898. počele su se osnivati brojne gospodarske i vjersijske udruge pa je to dovelo do koncentracije sjedišta udruga u Bjelovaru, a među njima se ističe Mljekarska udruga koja djeluje od 1901. godine.²⁸

Bjelovar je neke ciljeve ostvario dugotrajnom borbom. Pet godina borio se za koncesiju za osnutak skladišta soli u Bjelovaru, iako je to više puta tražio s obzirom na sve veći uzgoj svinja na tom području. Zakupnik soli postao je Lavoslav Schwarz s dozvolom da od 15. veljače 1905. otvori u Bjelovaru prodajno skladište.²⁹ Bjelovar nije dobio ni dozvolu za izgradnju moderne klaonice.³⁰

Zbog mnogo vojske u gradu povremeno se održavaju vojnički manevri, što jača ugostiteljstvo grada. Na vojnim manevrima od 12. do 14. rujna 1888. izbila je tzv. *bjelovarska afera* prigodom koje se đakovački i bosansko-srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer usprotivio mišljenju cara da nije trebao čestitati kijevskom mitropolitu 900. godišnjicu pokrštanja.³¹ Ta je afera pronijela Bjelovaru slavu u liberalnoj Europi koja nije bila zadovoljna načinom vladanja cara Franje Josipa. Dakako, tada se s još većom pozornošću pratilo što se događa u Bjelovaru te dolazi do premještanja nekih državnih činovnika iz Bjelovara u udaljene pasivne županije, čime se osigurava i dalje velika ovisnost činovništva o odlukama vlade.

Bjelovar je postajao sve privlačniji za življenje. Bio je središte velike Bjelovarsko-križevačke županije, nije više bio prometno izoliran, a osim toga 1894. Bjelovarsko-križevačkoj županiji pripojeni su neki dijelovi Varaždinske županije u okolici Koprivnice.³²

Bjelovar utječe na rad upravnih kotareva Bjelovar, Garešnica, Đurđevac, Grubišno Polje, Koprivnica, Križ, Kutina i Križevci, tj. na 266.210 stanovnika, od čega je bilo rimokatolika 221.100, pravoslavaca 41.798, Židova 1995, grkokatolika

²⁸ *Izveštaj za 1902., Bjelovar, 1903., str. 102.*

²⁹ *Izveštaj za 1902., Bjelovar, 1903., str. 20.*

³⁰ Smatralo se da velika Rabusova klaonica u Sesvetama pokriva potrebe klanja i da na županijskom području treba samo uzgajati svinje i odvoziti u Sesvete, gdje će se one priređivati za izvoz u živom ili prerađenom stanju.

³¹ Mladen MEDAR, "Bjelovarska afera" 1888. godine u svjetlu lokalnih izvora, *Bjelovarski zbornik*, 4-5, Bjelovar, 1994., str. 35 i d.

³² Bila su to mjesta Ludbreg, Rasinja, Martijanec, Ivanec, Đelekovec, dakle područja veleposjeda Rauchovih, Inkeyevih i Draškovićevih.

66, a ostalih vjeroispovijesti 19.³³ Neopterećeno plemićkom prošlošću i feudalizmom bjelovarsko društvo bilo je otvorenije od križevačkog. Isticanjem potreba naroda mogla se uspostaviti dobra suradnja Hrvata i Srba, ali i drugih koji su doselili iz raznih dijelova Monarhije pa je bjelovarsko društvo bilo demografski vrlo raznoliko, a oni koji su Bjelovar odabrali za mjesto svoga življenja svom su snagom nastojali pripomoći razvoju grada.

Iz upisnika privrednih ustanova koje su bile uvedene naredbom bana od 29. siječnja 1887. zna se da je bjelovarski kotar bio gospodarski slabiji od križevačkoga i koprivničkoga kotara, no to se ubrzo promijenilo zbog mnogih sajmova stokom koji su se dugo održavali nedjeljom, kad su svi mogli doći na sajam.³⁴ Statistika omogućuje usporedbu i prinosa i zarade na nivou županije.³⁵

Budući da su u županijske skupštine ulazili zastupnici po imovnom cenzusu, zna se tko su bili najbogatiji ljudi u Bjelovaru 1887. godine, s time da su Križevčani bili brojniji i bogatiji. Tek na šestom mjestu nalazio se bjelovarski trgovac Emanuel Ebenspanger koji je plaćao 855 forinti neposrednog poreza. Javni bilježnik dr. Ivan Ružić s 548 forinti bio je trinaesti, odvjetnik Milan Rojc³⁶ s uplaćenih 446 forinti poreza bio je dvadeseti, trgovac Edmund Plachte s 343 forinte je dvadeset osmi, trgovac Djuro Katušić s 338 forinti dvadeset deveti, trgovac Albert Liebermann s 317 forinti trideset četvrti, trgovac Luka Srećec s 317 forinti trideset sedmi. Među Bjelovarčanima nema nijednog obrtnika koji bi bio dovoljno bogat da uđe u skupštinu po poreznoj osnovi, već su svi samo trgovci i odvjetnici.³⁷ Uočava se naglo bogaćenje pojedinaca u gradu i veličina njihovoga neposrednog poreza raste, iako se ne zna točno stanje njihova bogatstva, jer je kapital dijelom bio investiran u dionice ili uložen izvan bjelovarskog područja. Pravaši nisu bili dobrodošli na tom području i dr. Ivan Ružić, odvjetnik i

---

³³ *Izveštaj kr. velikog župana Milutina Kukuljevića Sakcinskog o stanju javne uprave i upravnih odbora te o djelovanju kr. županijskih oblasti i kr. kotarskih oblasti u godini 1894.*, Bjelovar, 1895.

³⁴ Bilo je tako i u Koprivnici u vojničkoj tradiciji odnosno među stanovništvom raznih vjera. U 1895. Bjelovar je imao 22 godišnja i tri nedjeljna sajma, što znači da je to doista bio grad trgovine koja je stvarala i dovlačila kapital, otvarala banke i uopće utjecala na razvoj gospodarskog života. (*Izveštaj o stanju javne uprave za 1887. i 1888.*, str. 37.; *Izveštaj upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke o stanju javne uprave u g. 1895.*, Bjelovar 1896., str. 73.)

³⁵ Milivoj REĐEP, Miroslav ŽUGAJ, Ksenija VUKOVIĆ, Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *CRIS*, 7, Križevci, 2005., str. 89.

³⁶ Dr. Milan Rojc, (Zagreb, 28. IX. 1855. – Zagreb, 1. VI. 1946.). Završio je pravo u Beču i Zagrebu i 1879. otvorio odvjetnički ured u Bjelovaru. Bio je pristaša Hrvatsko-srpske koalicije te je 1906. postao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu. Istu je funkciju obavljao kao povjerenik u vladi Narodnog vijeća Države SHS. Kasnije kao demokrat postaje predstojnik unutarnjih poslova Zemaljske vlade, ali se 1922. povukao ponovno u Bjelovar jer se nije slagao s politikom vlade te je dao ostavku na sve političke funkcije.

³⁷ *Izveštaj o stanju uprave županije Belovarsko-križevačke za godinu 1887.*, Zagreb, 1888., str. 6-7.

pravaš, napušta Bjelovar 1888., a na njegovo mjesto izbija u prvi plan elite dr. Milan Rojc koji se sve više čuje i u Hrvatskom saboru te postaje političar koji pretendira i na vladu.³⁸ Bogaćenju Bjelovara znatno su pridonijeli i Židovi. Oni prvo otvaraju trgovine u manjim mjestima, a kada skupe potrebni kapital, preseljavaju se u Bjelovar ili odlaze u Zagreb. Dobar primjer takvog rada je Lavoslav Singer koji je utjecao na razvoj mlinarske industrije u Bjelovaru, ali i na razvoj ugljenika, vađenje šljunka iz Drave i njegova otpremanja prema velikim gradovima kao iznimno kvalitetnog, a bio je zainteresiran i za vađenje zlata iz Drave. Židovi su se uglavnom useljavali iz Mađarske, gdje su bili svjedoci mađarskoga gospodarskog napretka te su tamo prikupljena iskustva i znanje prenosili i na to područje.

Izvjese promjene zapažaju se nakon 1891. godine, tj. nakon održavanja gospodarske izložbe u Zagrebu. Osniva se županijsko Kulturno vijeće koje skrbi o privrednim prilikama u županiji.³⁹ Pokreće se 1890. *Tjednik Bjelovarsko-križevačke županije* koji omogućuje bolje obavješćivanje.

U Bjelovaru je i sjedište Sudbenoga stola za čitavu županiju koji je vodio privrednu evidenciju i upisnik o poduzećima na temelju Zakona o obrtima od 1884. godine. Godine 1893. u Bjelovaru se upisalo u šegrtsku školu 180 šegrta, u Križevcima i Koprivnici po 90, što znači da je ban Héderváry uspio ostvariti svoju namjeru pretvaranja Bjelovara u najjače privredno središte čitave regije.⁴⁰ I županija ima 1895. svoga gospodarskog izvjestitelja. Tu funkciju obavlja prof. Andrija Lenarčić koji se često dogovara sa stručnjacima u Bjelovaru. U zgradi gimnazije prikupljaju se i metereološki podatci pa se o tome piše u *Izvještaju bjelovarske gimnazije*. Zanimljivo je da je veliki župan Ladislav Kukuljević odbio intervenirati pri pretvaranju male četverorazredne gimnazije u veliku osmorazrednu opravdavajući to siromaštvom državnog budžeta iz kojega su se plaćali profesori. No, već od 1895. Bjelovar ima srpsku školu te Državnu školu za ženski ručni rad koju polaze 53 djevojčice.⁴¹ Sve to utječe na obogaćivanje obrta, na njegovu raznolikost i brojnost.

Za razliku od obrtne, industrijska struktura bila je poprilično jednostavna i jednostrana. U Bjelovarskom kotaru melje se žito 1892. godine u čak osam paromlina koji su utjecali na propadanje mnogih vodenica na čitavom području jer one nisu mogle

---

³⁸ *Izvještaj o djelovanju upravnog odbora županije Belovarsko-križevačke za g. 1887. i 1888.* Križevci 1889., str. 3.

³⁹ Godine 1893. u tom su vijeću bjelovarski trgovci Albert Liebermann i Stanko Tuškan te obrtnik Ivan Škorjak. (*Izvještaj za 1893.*, str. 43.)

⁴⁰ *Izvještaj za 1895.*, str. 53. Od toga su u Bjelovaru među šegrtima bila 24 pravoslavca i 18 Židova, dok je u Koprivnici i Križevcima postotak šegrta nekatoličke vjeroispovijesti mnogo manji u odnosu na Bjelovar .

⁴¹ *Izvještaj za 1895.*, str. 58, 61 i 63. Učiteljice Sofija Antolović i Dragica Ćimić imale su dva takva razreda sa po 23 učenice.

proizvoditi više vrsta brašna.⁴² No, bjelovarski su privrednici još uvijek malobrojniji od onih u Križevcima koji koriste željezničku prugu. Godine 1893. najjači bjelovarski privrednik, koji je plaćao 1541 forinti neposrednog poreza, bio je trgovac Emanuel Ebenspanger, dok je trgovac Edmund Plachte, plaćao 1166 forinti. Na trećem mjestu bio je bjelovarski trgovac Filip Omčikus s porezom od 792 forinte, a na četvrtom trgovac Vilim Weiss s 511 forinti. Odvjetnik Milan Rojc, koji je istovremeno bio i u raznim županijskim odborima, plaćao je 789 forinti poreza, a bjelovarski gostioničar Mijo Purgar 484 forinte. Trgovac Albert Lieberman plaćao je 478 forinti, a trgovac Milan Bakić 403 forinte. Bjelovarski podnačelnik Ivan Quinz plaćao je 338 forinti poreza, a bjelovarski ljekarnik Koloman German 299 forinti.⁴³ Može se zaključiti da su se bjelovarski privrednici prilično obogatili u odnosu na 1887. i da je tome vjerojatno pogodovala i politika, a bilo ih je više i u županijskoj skupštini nego 1887. Uočljivo je da su najjači privrednici živjeli izvan grada i moslavački vlastelin, ali i industrijalac, grof Artur Berthold plaćao je porez od 6103 forinte. Tada se već ističu i trgovci Mavro Donner u Dubravi, Hinko Moster u Sv. Ivanu Žabnu i mnogi koji su kasnije prerasli u velike tvorničare.⁴⁴

Bjelovar postaje neprijeporno privredno središte šireg prostora, a pokušaj križevačkih privrednika da se županijske skupštine održavaju naizmjenice u Križevcima i u Bjelovaru nije prošao jer ban Khuen Héderváry ni na koji način nije htio podržati križevačku i koprivničku privredu zbog njihove antimadžaronske orijentacije.

Popis svih imanja u Hrvatskoj i Slavoniji po veličini i broju obavljen je 31. prosinca 1895., a usporedba s popisom stanovništva iz 1890. daje osnovu za stvaranje određenih zaključaka. Osjeća se disperzija industrije. Tvornica d.d. za preradu sirovina ima samo 37 radnika, ciglana Grahor 60 radnika te pilana Sorger 32 radnika i 69 nadničara, ali u blizini grada rade veliki industrijski pogoni s mnogo radnika i s bogatom proizvodnjom.⁴⁵

---

⁴² *Izveštaj za 1892. g.*, str. 9. - *Obrt, trgovina i kućarenje*. M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Vodenice u Hrvatskoj, *Ekonomska i ekohistorija*, 3, Zagreb – Samobor, 2007. (U tisku); Ista, *Mlinarstvo sjeverozapadne Hrvatske do 1941. godine*. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija *Stvaralački potencijali u funkciji društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*, Zagreb – Varaždin, 2002., str. 227-236.

⁴³ *Izveštaj ..... za 1893.*, str. 15-16.

⁴⁴ Zahvaljujući kapitalu Mostera i Donnera, Penkala je uspio 1907. osnovati tvornicu umjetnih nalivpera u Zagrebu koja je osnovala svoje filijale i u Beču, Berlinu i Parizu preselivši 1927. u Berlin i svoje sjedište.

⁴⁵ *Izveštaj, za 1895.*, str. 70-71.

Bjelovar postaje snažno uporište hrvatsko-srpske koalicije i ravnomjerno razvija sve svoje privredne grane (1903. – 1914.)

Narodni pokret 1903. probudio je Hrvatsku iz sna i djelatnost političkih stranaka postaje aktivnija u mnogim mjestima, pa tako i u Bjelovaru. Bjelovar je po svojem političkom životu najbliži Karlovcu i u njemu je bila vrlo jaka hrvatsko-srpska koalicija. U Bjelovaru nisu mogle uhvatiti snažnijeg korijena druge stranke, bilo da je riječ o pravaškim strankama ili o Socijaldemokratskoj stranci. Bilo je, dakako, ponešto pravaša pod vodstvom Rudolfa Laksara, a zbog brojnog radništva dolaze u Bjelovar i prvi socijaldemokrati. Grad ima zbog vojničkog kadra nekoliko kavana,⁴⁶ nekoliko gostionica i nekoliko svratišta.⁴⁷ Kotar i županijski uredi, uredi Đurđevačke i Križevačke imovne općine, razvijeno školstvo i sudstvo s mnogo odvjetnika te vojska utječu na život društva pa mogu izlaziti dva časopisa, od kojih svaki ima svoje pristaše i svoju klijentelu. Građani ističu zahtjeve da se grad brže i bolje razvija i da se grade vodovod, klaonica i električna rasvjeta. Grad ima dobrih obrtnika i daje dobre usluge. Bjelovarski fotograf Milan Savić dobiva 1910. nagradu na pariškoj izložbi.⁴⁸

Na ta kretanja svakako utječe bjelovarski odvjetnik i javni bilježnik Milan Rojc koji 1902. pod uredništvom Matije Jakšića pokreće list *Budi svoj*, koji se tiska dvije godine. *Tjednik bjelovarsko-križevački* uređuje A. Kolesar i tiska ga u svojoj tiskari, a to je službeno glasilo županije. *Nezavisnost* je nezavisni tjednik kojemu je odgovorni urednik dr. Lavoslav Schick. On žali što Bjelovar još nema svoje povjesnice pa tada nastaju prvi pokušaji da se Bjelovar prisjeti svoje vojničke povijesti, pogotovo što je 18. kolovoza 1909. trebalo obilježiti 40 godina od razvojačenja Bjelovara. Bjelovarski odvjetnik dr. Pero Belobrk poslanik je na Srpskom crkvenom saboru pa su i Srbi vrlo nazočni u društvenom i javnom životu. Za njima ne zaostaju ni članovi mnogih društava raznih značajki, a otvorena je i Hrvatska čitaonica u kojoj je knjižar prof. Andrija Ribar koji je kasnije bio direktor bjelovarske gimnazije.⁴⁹ U Bjelovaru živi i radi dr. Vilim pl. Peičić koji je blizak s gradskim senatorom Stevom Kosierom i uopće članovi Hrvatsko-srpske koalicije imaju ovdje svoje snažno uporište.⁵⁰

---

⁴⁶ "Narodna kavana" Josipa Schwaba, kavana "Zagreb" Hinka Pollaka, kavana Fochtmann. Najglasovitije svratište je bilo "K zvijezdi" koje je zalaganjem Lavoslava Singera pretvoreno u dioničko društvo i dobro uređeno.

⁴⁷ Godine 1890. najveće svratište u Bjelovaru je "Purgar", a zatim i "Quinz" kojega Armin Kraus, mjernik iz Zagreba, pretvara u dioničko društvo.

⁴⁸ *Nezavisnost*, 5, 31., XII., 1910.

⁴⁹ Andrija Ribar brat je prvog predsjednika beogradskog parlamenta 1921. dr. Ivana Ribara.

⁵⁰ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Kako su srpski radikali postali financijski gospodari monarhističke Jugoslavije ili put dr. Ljubomira Kosiera od Bjelovara do Berlina*. Rukopis.

Vladavina hrvatsko-srpske koalicije povoljno se odrazila na razvoj Bjelovara, a Milan Rojc postaje predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi. Dr. prava Teodor Bošnjak zet je gradskog podnačelnika i predsjednika Bjelovarske štedionice Filipa Omčikusa. Struktura njegova stanovništva dobro se usklađivala sa željama Hrvatsko-srpske koalicije da treba surađivati i s mađarskom i s talijanskom opozicijom ne znajući da novi kurs nema budućnosti kada ta opozicija uđe u vladu.

Grad ima mnogo više banaka i štedionica nego bilo koji grad u regiji. Iako je već otprije radilo u Bjelovaru više novčanih zavoda, 1906. godine osniva se i Hrvatsko obrtničko-trgovačka banka kojoj je predsjednik Lavoslav Singer, ravnatelj bjelovarskog paromlina, a u upravnom odboru je i Matija Jakšić, ravnatelj parne pilane i nominalni urednik Rojcova časopisa *Budi svoj* 1902. i 1903. godine. U ravnateljstvu te banke je i Nikola Bičanić, otac političara i ekonomskog povjesničara dr. Rudolfa Bičanića.

Iako je Bjelovar već i prije njegovao sve ono što je priželjkivala opozicija, ipak je trebalo provesti određene promjene. Veliki je župan Milutin Kukuljević Sakcinski 6. lipnja 1904. umirovljen, a za velikog župana imenovan je Teodor Georgijević. Podžupansku funkciju preuzima Jovan Sekulić, a u gradu od 1906. do 1915. živi i Vasa Gjurgjević, potpredsjednik Hrvatskoga sabora 1884. godine i predsjednik Sabora 1893. i 1897. godine. Tek 1907. Sekulićeve poslove preuzima Ivan Žigrović Pretočki, a nakon kraćeg vremena Julijo Höcker. No, najzapaženija je osoba u Bjelovaru svakako Sima Blaževac, gradonačelnik Bjelovara od 1886. koji samo za vrijeme banovanja Pavla Raucha od 1908. do 1910. nije bio gradonačelnik.⁵¹ Blaževac čitavo vrijeme radi na modernizaciji grada i Bjelovar u regiji još više jača jer se mnogo gradi pa gradski inženjer Srećko Smoćinski ima mnogo posla. Blaževac većinu odluka donosi autokratski nakon savjetovanja sa svojim suradnicima u gradskoj upravi. Odluke gradske uprave većinom potvrđuje Zemaljska vlada pa to pridonosi poboljšanju života u gradu.

Međutim, bilo je i nekoliko loših godina. Zbog svinjske kuge često su zatvoreni sajmovi pa je neko vrijeme bio čak zabranjen i rad mljekare.⁵²

Listine županijske skupštine za Bjelovar sastavljaju trgovci Filip Omčikus i Albert Liebermann. Snižavanjem cenzusa u skupštinama po porezu s 50 na 30 kruna neposrednog poreza uvećava se broj županijskih skupština pa su 1910. godine u županijsku skupštinu ušla 104 županijska zastupnika po položaju i porezu, a 78 po izboru, što znači da su županijom upravljali imućni ljudi i državni činovnici.⁵³

---

⁵¹ U 1910. podnačelnik grada je odvjetnik dr. Miroslav pl. Strižić, predsjednik Hrvatskoga sokola.

⁵² *Nezavisnost*, 3, 17. XII. 1910. – izvanredna sjednica gradskog zastupstva 16. XII. 1910. s protestom gradskih zastupnika.

⁵³ Prije je cenzus iznosio 50 forinti, a sada je to sniženo na 30 kruna.

Bjelovar nije bio grad najbogatijih ljudi u županiji jer među Bjelovarčanima nije bilo poreznika u kategoriji s više od 5000 forinti godišnjeg prireza, ali ni onih između 2000 i 5000. No, od 192 veleporeznika u kategoriji do 2000 forinti godišnjeg poreza bile su u Bjelovaru 22 osobe, dakle više nego u Zagrebu (21), Križevcima (14) ili Koprivnici (11).⁵⁴ U Bjelovaru je od ukupno 29 skupštinaru bilo 17 ili 58,62 % kapitalističkih poduzetnika. Slobodnih zvanja bilo je 13,79 %, a zemljoposjednici, kućevlasnici i činovnici bili su zastupani svaki s troje skupštinaru ili 10,34 %. U skupini ostalih bilo je 6,9 %, dok među 29 županijskih skupštinaru iz Bjelovara nije bilo 1910. godine nijednog svećenika te je pravaš župnik Jemeršić iz Grubišnog Polja zastupao snažno pravaške ideje u županijskoj skupštini.⁵⁵ Od 147 skupštinaru u županijskoj skupštini Bjelovarsko-križevačke županije najbrojniji su Bjelovarčani (29), što im je davalo dominantnu moć u izglasavanju odluka za čitavo županijsko područje.⁵⁶

No, vrijeme je dosta nestabilno i to pokazuju porezne liste. Rijetko tko je više godina bio uzastopce u istoj poziciji. Mnogi nestaju iz listina ako se analiziraju porezne listine od 1902. do 1910. godine. Ne uočava se ni nastajanje nekih većih bogataša, ali dakako mnogi iznose novostvoreni kapital iz tog područja i ne investiraju ga u proširenje poduzeća na tom prostoru kao što je to bilo ranije. Očito su česte izmjene banova (Theodor Pejačević od 1903. do 1907., Rakodczaj 1907., Pavle Rauch od 1908. do 1909., dr. Nikola Tomašić od 1910. do 1912.), veleizdajnički proces protiv Srba u Zagrebu i nestabilnost u cijelom tom dijelu Europe zbog aneksije Bosne i Hercegovine upućivale na opreznije poslovanje i osiguranje stvorenog kapitala. Politika i sada utječe na gospodarstvo, ali u negativnom smislu jer postoji sve veća bojazan od izbivanja rata. Bjelovarskih obrtnika nema u županijskoj skupštini do 1910., kada prvi put ulazi jedan krojač, a 1914. i jedan opančar. Iz Bjelovara mnogo ljudi odlazi i u Zagreb, gdje se uključuju u politički život ili privredu. (Milan Rojc u Zemaljsku vladu, Kreutzer osniva u Zagrebu novčarski zavod itd. Prilike u Bjelovaru pred Prvi svjetski rat trebalo bi posebno istražiti.

Tablica 1. Bjelovarski članovi županijske skupštine po porezu od 1902. do 1914.

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Ebenspanger, Emanuel	3579	1921	1913	2277	2710	988
Rojc, Milan, odvjetnik	2070	1851	1896	2126	2011	717
Omčikus, Filip, trgovac	1693	-	2021	2268	4447	-

⁵⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi*, n.dj., str. 447.

⁵⁵ Isto, str. 444.

⁵⁶ Isto, str. 417. Iz Bjelovara je bilo 29 skupštinaru, iz Križevaca 20, iz Koprivnice 12, iz Đurđevca 6 i iz Virja 4, a prema onima koji su po položaju bili u Skupštini, znači da su odluke županijskog vrha bile odlučujuće.

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Omčikus, Gjuro, trgovac	-	-	-	-	-	2311
Omčikus, Milan, pravnik	-	-	-	-	-	2152
Plachte, Edmund, trgovac	1529	1314	2224	2185	2656	2547
Stržić, Miroslav, bilježnik	1153	1074	1561	1656	1666	1699
Singer, Lavoslav, trgovac	1031	-	1359	1482	2156	1993
German, Koloman, ljekarnik	904	856	856	747	956	749
Kreutzer, Ignjat, novčar	790	632	1210	-	-	-
Svoboda, Josip, kobasičar	664	735	806	720	949	2.014
Liebermann, Albert, trgovac	658	1052	1052	871	899	715
Dörwald, Ivan, posjednik	656	-	-	788	-	-
Purgar, Mijo, gostioničar	637	-	-	-	-	-
Altman, Ljudevit, trgovac	632	-	-	509	-	-
Ebenspanger, Rudolf, trgovac	-	1684	1676	836	864	2032
Lauš, Julijo, trgovac	-	741	741	-	601	887
Rosenberg, Leopold, trgovac	-	741	741	-	651	-
Kunštek, Matia, posjednik	-	717	717	-	709	-
Wolkenfeld, Mijo, trgovac	-	663	1058	1299	1202	946
Fišer, Herman, gradski fizik	-	-	1277	1331	1687	2084
Werklein, Josip, ljekarnik	-	-	859	-	-	-
Purgar, Mijo	-	-	631	571	-	-
Opačić, Stevo D., trgovac	-	-	-	1813	1174	699
Georgijević, Teodor, veliki župan	-	-	-	1.074	-	-
Marin, Nikola, trgovac	-	-	-	1037	1214	1294
Mandl, Bernhard, trgovac	-	-	-	1034	-	-
Mišulin, Adolf, trgovac	-	-	-	895	980	-
Relevant, Franjo, graditelj	-	-	-	826	1063	-
Magulac Franjo, krčmar	-	-	-	546	-	-
Bakić, Milan, trgovac	-	-	-	519	985	-
Jadan, pl. Josip, četnik u mirovini	-	-	-	-	1731	-
Puretić, Ignaz, krojač	-	-	-	-	1014	1106
Šincek, Janko, sudbeni vijećnik	-	-	-	-	895	805
Derwald, Ivan, posjednik	-	-	-	-	626	-
Klauser, Janko, gostioničar	-	-	-	-	585	-
Kolarić, Štefo, krčmar i mesar	-	-	-	-	577	-
Vasić, Slavoljub, posjednik	-	-	-	-	556	-

Prezime i ime	1902.	1904.	1905.	1908.	1910.	1914.
Ackerman, Mavro, trgovac	-	-	-	-	-	1403
Kolesar, Adolf, knjižar	-	-	-	-	-	1254
Fürst, Ignaz, trgovac	-	-	-	-	-	826
Berkeš, Jakob, trgovac	-	-	-	-	-	789
Štern, Maks, trgovac	-	-	-	-	-	740
Štern, Samuel, trgovac	-	-	-	-	-	710
Bićanić, Nikola, trgovac	-	-	-	-	-	689
Heraković, Nikola, opančar	-	-	-	-	-	683

Izvještaj za 1902., str. 27–28; ... za 1904., str. 13; ... za 1905., str. 17–18.;... za 1908., str. 3–5; ...za 1910., str. 5–6; Godine 1905. Singer je iskazan kao ravnatelj paromlina, a Svoboda kao gostioničar.

Od 1772. godine kada je bio proglašen vojnim komunitetom i kada je imao 1857. godine 1475 stanovnika i 320 kuća, ali i 224 obrtnika te 17 trgovaca – Bjelovar se do 1910. izvanredno razvio iskoristivši svoje razvojačenje za jačanje svojega privrednog potencijala. On se do 1910. ponešto i uz pomoć banskih odluka razvio u značajno središte čitave Bjelovarsko-križevačke županije, dakle to je područje koje danas obuhvaća Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija te je 1910. imao 7231 stanovnika, što je za 1175 stanovnika više nego 1900. godine.

Informiranje građana je dobro, a razbijena je i prometna izolacija. Bjelovar je postao stjecište pruga Križevci – Bjelovar i Bjelovar – Virovitica. Sve to gradu olakšava trgovinu i promet raznom robom. Dolazak Pavla Raucha na bansku stolicu odražava se na položaj Bjelovara jer on želi da se izgradi pruga Križevci – Varaždin kao nastavak pruge Bjelovar – Križevci, a na drugu stranu da se izgradi pruga do Požege. Dakako, ta ideja nije bila ostvariva zbog nedostatka novca i unijela je određenu zbrku, kao što je i intervencija Zemaljske vlade u vrijeme Pavla Raucha izmjestila mnoge činovnike iz Bjelovara u razna mjesta izvan tog područja.⁵⁷ No, to nije bitno utjecalo na gospodarstvo jer se nakon dvije godine opet sve vraća u staru kolotečinu. Bjelovar je ostao na liniji Hrvatsko-srpske koalicije i 1913. godine za velikog župana Gjura Dedovića gradonačelnik je ponovno Simo Blaževac, ali se on ubrzo povlači zbog bolesti i njegovo mjesto zauzima Laksar.

Otvorena je 1904. i Banka i štedionica d.d. koja se bavi svim bankarskim poslovima, no, postoje i privatni mjenjači i bankari kao što su Vatroslav Kreutzer, tt. S. D. Opačić i Bernhard Mandl. Hrvatsko-građansko uložna i predujmovna udruga otvorena je 1905. godine..

⁵⁷ *Izvještaj za 1908., str. 81.*

U Bjelovaru su 1904. radila 64 trgovca i 206 obrtnika, a 1905. radi 195 obrtnika svrstanih u 35 skupina, od čega 40 krojača i 35 postolara.⁵⁸ Obrtnici su 1906. svrstani u 62 skupine i u Bjelovaru, a ima ih 194 te su se organizirali u Obrtni zbor⁵⁹ Na svojim sastancima obrtnici se dogovaraju o skupnoj nabavi jeftinijih sirovina, o školovanju šegrta, o radnom vremenu te o potrebi Zakona o obrtima jer su smatrali da bi ga trebalo mijenjati.

Industrija je prilično stabilna. Godine 1892. otvorena je pekara D. Wolfa koja sve više dobiva značajke industrije i kasnije prerasta u Svobodinu tvornicu keksa, odnosno danas tvornicu "Koestlin".

Podignut je Prvi bjelovarski paromlin d.d. u kojem se zapošljava 87 radnika, a započeo je rad i prvi motorni mlin Franje Magulca.⁶⁰ Mlin na benzinski motor Ignaca Firsta proradio je 1908. godine.

Filip Omčikus podiže novu ciglanu jer se očekuje velika građevinska djelatnost, što potvrđuje više graditelja u gradu, među kojima i Rajmund Fantoni koji dolazi iz Italije kao i više ciglarskih stručnjaka. Dvije kružne peći za proizvodnju cigle u Mlinovcu podižu Giovanni i Franjo Revelant. Tvornica octa prelazi u ruke Lavoslava Hirschla. Parnu stolarsku radionu otvara Antun Šegrc 1908. godine.

Slika grada se svakim danom mijenja. Proradilo je i prvo kino.⁶¹ Često se vjerojatno spominjalo i to da je u vrijeme Pavla Raucha podban bio Slavko Cuvaj, rođen u Bjelovaru. Tomu je svakako pridonosio njegov brat Antun Cuvaj, dugogodišnji ugledni školski zemaljski nadzornik, koji je neko vrijeme službovao i u Bjelovaru i tako marljivo skupljao podatke za povijest školstva, ali i za povijest gospodarstva. I dok je prvo djelo ugledalo svjetlo dana u dva izdanja, drugi rukopis nije nikada objavljen, premda sadrži mnoge zanimljive podatke.⁶²

Uočava se i disperzija industrije koja ide prema što jeftinijoj radnoj snazi pa zapravo pravu sliku o industrijalizaciji može dati slika tvornica na području cijele županije. Grahor i Singer ne poznaju gradske granice i djeluju ondje gdje mogu ostvariti profit. Osobito se ta pojava zapaža pri osnivanju mlinova u Podravini, čime se nastoji preuzeti poslovanje mnogih vodenica na Dravi.

---

⁵⁸ *Izveštaj za 1905.*, str. 72.

⁵⁹ *Izveštaj za 1906.*, Bjelovar, 1907, str. 81.

⁶⁰ *Izveštaj ... za 1904.*, str. 73.

⁶¹ Odličan opis prvog kina dao je Mato Lovrak u svojem autobiografskom romanu *Gimnazijalci*, (Zagreb, 1969.), 236-237: Ima u tom romanu i mnogo zanimljivih opservacija na Bjelovar od 1909. do 1914. godine i život njegovih stanovnika koji se većinom odnosi na život kolodvora (str. 270-271).

⁶² Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1-5, Zagreb, 1907-1912., (prvo izdanje). Drugo je izlazilo od 1910. do 1913. u 11 knjiga. Rukopis "Povijest obrta, trgovine i industrije" čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Teško je danas utvrditi stupanj razlike u ekonomskoj strukturi stanovništva među gradovima Hrvatske i trebat će mnogo istraživanja dok se dođe do dokumentiranih zaključaka.⁶³ Bilo je boljih i lošijih godina za trgovce pa je, na primjer, 1903. godina bila iznimno loša zbog suše i svinjske kuge, a prethodne je godine podbacila i

⁶³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Socijalno-ekonomski odnosi u gradovima*, n.dj., 1.

žetva. Sve se to moglo odraziti i na političke prilike 1903. godine, kada je došlo do narodnog pokreta, nakon kojega ništa više nije bilo isto. Narod kao da se probudio iz sna i počinje kritizirati vladine odluke i stanje u privredi u pojedinim dijelovima zemlje. Usprkos nedovoljnoj podršci državne politike, čak i za izgradnju željeznica i cesta, Bjelovar je našao snage da riješi sve te probleme i Prvi svjetski rat dočekaio je kao napredno upravno, trgovačko, obrtno i industrijsko središte. S obzirom na ekonomsku strukturu tog kraja, vidi se da su najviše povećani obrt i industrija, i to ona koja je imala osiguranu sirovinску bazu u bjelovarskom području. Bjelovar je iskoristio sve svoje prednosti da postane vodeće središte čitave regije. Ljudi koji su njima upravljali znali su iskoristiti svoje veze s državnim vrhom te ih u svakom slučaju možemo nazvati uspješnim menadžerima i nositeljima kapitala.

Od 7231 žitelja Bjelovara 1910. godine živio je od obrta i industrije 2121 žitelj, odnosno 29,33 %, što je bilo izvanredno povoljno. Od trgovine i bankarstva živjelo je 745 osoba ili 10,30 % stanovnika, što znači da su mnoge trgovine bile male i da su u njima radili svi članovi obitelji. Od prometa su živjele 344 osobe ili 4,76 % ukupnog stanovništva. Od javnih službi živjela je 971 osoba ili 13,43 % stanovništva, a od vojničkih službi 1003 osobe, dakle 13,87 % ili samo neznatno više od onih koji su živjeli od državnih ili gradskih javnih službi.⁶⁴ Sve je to Bjelovaru davalo značajke modernog gradića u kojem su bile vrlo uravnotežene razne privredne djelatnosti, od obrta, trgovine i industrije, koje istovremeno i opslužuje onih 27,30 % stanovništva koje je živjelo od rada u javnim službama i vojsci.

Bjelovar je bio multinacionalan i multifunkcionalan s izvanredno sposobnim ljudima u privredi, upravi i drugim djelatnostima. Svojim povezivanjem s Hrvatsko-srpskom koalicijom osigurao je dobar položaj u odnosu na druge gradove Hrvatske i Slavonije, pri čemu su uravnoteženi odnosi, bez naglašavanja bilo čije prevlasti, osiguravali gradu mir, red i prosperitet.

The transformation of Bjelovar from a military into an economic centre from 1871 until 1910

Summary

After demilitarization in 1871, Bjelovar was steadily developing until 1910, when it had characteristics of a modern, well-developed economy, trade, industrial and craft centre of the whole Bjelovar-Križevci County. It was important for Bjelovar to keep the characteristics of a military centre by building barracks as well, and it managed to draw in both the capital and the people who helped in its development.

Keywords: Bjelovar, industry, craft, trade, politics, economy.

Autorica: Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, u miru,
Draškovićeve 23
10 000 Zagreb
mira.kolar@zg.htnet.hr

⁶⁴ Isto, str. 259.